

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВЕДЕНИЙ КАТАЛОГ
ХРИСТИЯНСЬКИХ РУКОПИСІВ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(історіографічний аспект)**

Помітне місце у загальному корпусі рукописних пам'яток Галицько-Волинської держави посідають християнські тексти¹. Йдеться, насамперед, про пам'ятки, створені у православному середовищі західних земель України-Русі у XII–XIV ст. На відміну від Візантії Київська Русь та інші давньоруські землі не мали свого класичного минулого й розвинутої філософської традиції. Відтак релігійно-богословська спадщина давньої і середньовічної України становила основу її духовності та культурного самовизначення.

Більшість авторів твердить про незначну кількість християнських рукописних пам'яток, що мають відношення до Галицько-Волинської держави. За однією оцінкою, переважна частина релігійних джерел втрачена (красномовний приклад – перелік біблійних і літургійних творів, згаданих у Галицько-Волинському літописі, що залишаються невідомими або неідентифікованими). За іншою оцінкою – корпус самих пам'яток від початку був нечисельний, особливо у порівнянні з XV–XVI ст. та у співставленні з такими центрами давнього книгописання, як Київ, Новгород (що не зазнав руйнувань з боку татар і литовців), Псков, а також (згідно з багатьма сучасними дослідженнями) Ростов, Володимир, Суздаль².

¹ У статті поза авторською увагою залишається група релігійних пам'яток, визнаних православною церквою неканонічними: апокрифи, народні легенди та оповідання, створені на основі християнського матеріалу.

² Хоча, на думку О. Соболевського, "рукописів середньо-руського походження до нас дійшло мало. Маємо два ростовські рукописи початку XIII ст., одну рязанську другої половини XIII ст., одну московську першої половини XIV ст., дві з Переяслава Залеського та одну з північного Галича середини XIV ст., нарешті Лаврентієвський список літопису другої половини XIV в., написаний у межах Суздальського князівства того часу; поза тим, у нас є одне Євангеліє, написане, ймовірно, у Москві в 1393 році, одне Євангеліє, написане в Переяславі

Водночас й по сьогодні існують, переважно, фрагментарні описи галицько-волинських християнських рукописів, а повний корпус релігійних текстів, пов'язаних з історією Галицько-Волинської держави, поки що відсутній. Відтак актуальним завданням залишається: а) створення зведеного каталогу її християнських пам'яток; б) їхнє подальше комплексне (мовознавче, літературознавче, історіософське, богословське) вивчення, ґрунтоване на досягненнях української та закордонної історіографії ХХ – початку ХХІ ст. і включене у загальний суспільно-історичний контекст відповідних регіону та епохи. Однак створення такого каталогу наштовхується на низку текстологічних і концептуальних проблем.

Які тексти слід відносити до галицько-волинського регіону? Звісно, насамперед, ті, що були написані чи – у своїй абсолютній більшості – перекладені, або ж укладені (на прикладі збірників) саме у цьому регіоні. Найпростіше виокремити серед них тексти за наявності автора і даних про час і місце написання твору. Візьмемо Галицьке Євангеліє другої редакції: у ньому зазначено, хто (пресвітер Георгій) і коли (за часів князя Лева Даниловича та його сина Юрія) зробив цей переклад. Вказані дані дозволили з більшою-меншою вірогідністю визначити час (1266–1301) і місце (Холм чи Перемишль) створення тексту. За відсутності чіткої атрибуції і додаткової палеографічної інформації достатньо переконливим залишається лінгвістичне дослідження пам'ятки.

Дореволюційна і сучасна українська та закордонна славістика – мовознавча, літературознавча, джерелознавча – нагромадила величезну спадщину з філологічного й текстологічного вивчення давніх християнських рукописів. Хрестоматійними залишаються праці з фонетики і морфології, а також текстологічні описи галицько-волинських християнських текстів О. Соболевського,

Залеському або наприкінці XIV ст., або на початку XV ст..., Слова Григорія Богослова, написані в Ярославлі у 1392 р., і Толкова Палея, написана в Коломні у 1406 р. Жодної книги, безсумнівно, написаної у Полоцьку, Смоленську або взагалі у Західній Русі в XI–XIV ст., до нас не дійшло” (Соболевский А. И. *Славяно-русская палеография*. 3-е изд. Москва 2007, с. 67). Принагідно зауважимо, що Соболевський розрізняє тут Західну Русь та Південно-Західну, маючи на увазі під останньою західні українські землі.

І. Срезневського, І. Ягича, А. Кримського, П. Копка, Я. Гординського, О. Колесси, І. Панкевича, І. Свенціцького, А. Брюкнера, Ю. Полівки, В. Вондрака, Л. Жуковської і багатьох інших. Неабияк у спробах визначення місця походження пам'ятки допомагають мистецтвознавчі праці з їхніми художніми спостереженнями та уточненнями. Мистецький аспект у вивченні давньоукраїнських християнських пам'яток представлений у працях Я. Запаски, Г. Логвина, В. Александровича, В. Пуцка, О. Попової, В. Свенціцької та ін. У сучасному літературознавчому вивченні давніх писемних джерел фундаментальне значення мають праці Інституту російської літератури (Пушкінського дому) та Інституту слов'янознавства і балканістики Російської академії наук.

Здійснені впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. дослідження дозволили кодифікувати значну частину джерел як таких, що їх за місцем створення чи укладання можна віднести до західних земель давньої України. Хоча не забуваймо, що таке віднесення часто є доволі умовним: у географічній назві пам'ятки відображено місце її віднайдення або особу, на замовлення якої створювалася пам'ятка (назвемо бодай Мукачівську Тріодь ХІІІ ст., мовностилістичні ознаки якої засвідчують її галицьке походження). Найбільшу складність при цьому становлять найраніші переклади, в яких місцеві мовні особливості відтворені досить слабо, а більшість текстів слідує давньоболгарській редакції своїх оригіналів. Чимало пізніших пам'яток мають уже досить виразні місцеві ознаки, які дозволяють з більшою ймовірністю визначити їхнє походження. Однак і в цьому випадку не завжди таке визначення може бути однозначним.

Загальновідомі зведені описи давніх слов'яно-руських манускриптів, що побачили світ у ХІХ ст.³, а також каталоги,

³ Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Москва 1855–1869, т. 1, 2 (1-3) (передрук у п'яти книгах, Wiesbaden 1964); Калайдович К., Строев П. *Обстоятельное описание славено-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. А. Толстова*. Москва 1825; Востоков А. *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея*. Санкт-Петербург 1842; Головацький Я. Коротка відомість о рукописах словянських і руських находящихя в книжниці монастиря св. Василя Вел. (Онуфрія) у Львові. *Русалка Дністровая*. Будим 1837; Леонид

опубліковані в колишньому СРСР⁴. В них знаходимо чимало посилань (хоча й далеко неповних) на рукописи галицько-волинського регіону. Складання подібних каталогів триває в сучасних Росії⁵ та Україні⁶. Однак у цих виданнях галицько-волинські пам'ятки, здебільшого, не виокремлюються в окрему групу.

Перші спроби гіпотетичного виокремлення за мовними і палеографічними ознаками маємо у працях П. Владимірова⁷, Е. Калужняцького⁸, І. Срезневського⁹, О. Соболевського¹⁰,

(Кавелин). *Систематическое описание... славяно-русских рукописей собрания гр. А. С. Уварова*. Москва. 1894 та ін.

⁴ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.*: (Для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно). Москва 1984; Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. *Археологический ежегодник за 1965 г.* Москва 1966; *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Введение, инструкция, список источников, пробные статьи*, Москва 1966; *Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР*. Москва 1988, ч. 1-2; *Пергаментные рукописи Библиотеки Академии наук СССР: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв.* Ленинград 1976; *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)*. Київ 1969; Будовниц И. У. *Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы*. Москва 1969; *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград 1987, вып. I (XI – первая половина XIV в.); 1988, вып. II (вторая половина XIV – XVI в.), ч. 1; 1989, ч. 2.

⁵ *Каталог славяно-русских рукописных книг XIV в. в хранилищах России, стран СНГ и Балтии*. Москва 2002, вып. 1.

⁶ Дзьобан О. Найдавніші кириличні пам'ятки писемності у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. *Проблеми слов'янознавства*. 1995, вып. 47; *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог*. Львів 2007, т. 1.

⁷ Калужняцкий Е. И. *Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских*. Киев 1877. (Отд. отт. из Тр. III Археол. съезда... Киев 1878, т. 2, с. 34-46, приложение).

⁸ Владиміров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетия. *Чтения в Обществе Нестора Летописца*, Киев 1890, № 4, (окреме видання – Киев 1890).

⁹ Срезневский И. *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков)*. 2-е изд. Санкт-Петербург 1882; Його ж. *Славяно-русская палеография (X–XIV вв.)*. Санкт-Петербург 1885.

¹⁰ Соболевский А. И. *Очерки по истории русского языка*. Киев 1884, ч. 1.

О. Кочубинського¹¹, нові – у фундаментальній праці Я. Запаска¹² та статті В. Фрис¹³. Однак Я. Запаско подає насамперед ті твори, що мають художньо-мистецький інтерес, Е. Калужняцький починає свій розгляд з рукописів, датованих XIV ст. У статті В. Фрис йдеться про галицько-волинську книгу XIII ст.: авторка описує 25 рукописів і текстуальних уривків і зазначає втраченість багатьох текстів. (У своїй “Історії кириличної рукописної книги в Україні” авторка додає ще 10 текстів з XIV ст.) У О. Соболевського читаємо про 14 пам’яток галицько-волинського походження¹⁴. Але у багатьох своїх працях російський славіст ще неодноразово – то спеціально¹⁵, то принагідно¹⁶ згадує цілу низку інших галицько-волинських текстів. Перелік деяких з них подає також Ю. Шевельов у своїй “Історичній фонології української мови” (параграф “Основні писемні пам’ятки давньоукраїнської доби”). Але йдеться саме про перелік; й почасти автор не цілком упевнений щодо місця походження деяких згадуваних ним текстів.

Зрештою, “тривале існування загального слов’янського корпусу православних текстів у деяких випадках ускладнює вирішення питання про походження перекладів тих чи інших творів”¹⁷. Тому в багатьох сучасних дослідженнях регіональний аспект при вивченні пам’ятки залишається другорядним. Не вельми суттєвою виглядає подекуди й конфесійна основа

¹¹ Кочубинский А. А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента имп. Новороссийского университета... *Зап. Новоросс. ун-та*. 1876, т. XVIII, ч. 2., с. 191-266. (Опис кириличних пам’яток галицької писемності XII–XVI вв., збережених у бібліотеці А. С. Петрушевича та в Інституті ім. Оссолінських у Львові).

¹² Запаско Я. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995.

¹³ Фрис В. *Галицько-Волинська книга XIII ст. Княжа доба*. Львів 2007, вип. 1, с. 211-232.

¹⁴ Соболевский А. И. *Очерки по истории...*, с. 1-156.

¹⁵ Соболевский А. И. Два древних памятника галицко-волинского наречия. *Русский филологический вестник*. 1884, т. 12, № 3, с. 94-106.

¹⁶ Соболевский А. И. *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*. Санкт-Петербург 1910; Його ж. *Заметки о малоизвестных памятниках юго-западного русского письма XVI–XVII вв.* Москва 1894.

¹⁷ Турилов А. А. Литература Киевской Руси. *Православная Энциклопедия, 2000–2005. Том “Русская Православная Церковь”*. <http://ezh.sedmitza.ru>.

пам'ятки. В колишньому СРСР вивчення релігійних текстів не заохочувалося, їх аналіз виокремлював зазвичай літературні чи художні особливості твору. Відтак перевага надавалася літописам, світським літературним текстам, епосу, міфології. І християнське минуле давньої України розчинялося у загальнолітературному процесі. Сьогодні ж спостерігаємо справжній бум у вивченні давніх християнських пам'яток у багатьох країнах. І це особливо відрадно, адже, на думку О. Плігузова (в його оцінках вивчення історії Руської церкви), “джерелознавчий аспект теми видавався добре розроблений, та в останні роки з'ясувалось, що публікації церковних матеріалів є незадовільні і в науковий обіг увійшли далеко не всі джерела... Невиданими залишаються... пам'ятки канонічного права,... оригінальні редакції Кормчої книги... Погано і неповно виданий корпус житійних текстів. Лише наполовину опубліковані Великі Четії Мінеї... Не видано чимало оригінальних праць церковних письменників... Мало вивчені і практично не опубліковані літургійні пам'ятки, наприклад, Службеник Кипріяна або євхології Київської митрополії”¹⁸.

Тим не менш пошук і вивчення релігійних текстів триває. Так, нещодавно М. Зубов віднайшов в Одесі невідомий список коментарю до давньоруського перекладу 13-ти Слів Григорія Богослова¹⁹. Останні ж І. Фалев²⁰ визначає як такі, які мають явно західно-руське походження. А за Ю. Шевельовим, “текст, що містить 13 слів св. Григорія Назіанзина, написаний, імовірно, в Галичині писарем, який погано розумівся на тексті, тому припустився багатьох помилок і перекручень”²¹.

¹⁸ Плігузов А. Об изучении средневековой истории Русской Церкви. *Православная община*. 1994, № 20, с. 11.

¹⁹ Зубов Н. И. Новонайденный список переводных комментариев к Словам Григория Богослова из рукописного фонда Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького. *А. И. Соболевский и русское историческое языкознание (к 150-летию со дня рождения ученого). Тезисы докладов Международной научной конференции (Москва, 8-11 июня 2007 г.)*. Москва 2007, с. 23.

²⁰ Див.: Фалев И. Заметки о “13-ти словах Григория Назианзина”, рукописи XI века. *Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского*. Ленинград 1928, с. 245-249. Цієї ж думки дотримується А. Кримський (Кримский А. Украинская грамматика. Москва 1907, т. 1, вып. 1, с. 47).

²¹ Шевельов Ю. *Исторична фонологія української мови*. Харків 2002, с. 107.

Англiєць К. Мак-Роберт²² твердить про наявність двох редакцій Луцького Псалтиря 1384 р. Цілу групу уривків слід, на думку Ю. Шевельова, віднести до Віденського Октоїха: “Кілька уривків *Hank.* XII або XIII ст., що має... назву “Октоїх Віденський”, – це фактично антологія, що містить переважно церковні гімни з домішкою уривків з Євангелії, Апостола й Канонів (сюди слід додати Бер. *Hank.*, пізніший, XIV ст., текст того самого змісту, але зі Службеником, дописаним на берегах, що походить, можливо, з північно-західної частини українського Полісся)”²³.

Наявність рукописних збірок також істотно ускладнює “локалізацію” багатьох текстів. Останні, створені в різних регіонах, привозились у найбільші міста Київської митрополії, укладались в рукописні каталоги церков і монастирських бібліотек за рішенням князів або церковних осіб. Особливо активно процес міграції пам’яткової спадщини України-Русі відбувався після руйнації Києва і занепаду Галицько-Волинської держави, коли центр офіційного церковного життя Київської митрополії поступово переносився на північ.

Відтак, безсумнівно важливим залишається пошуковий процес у царині вивчення давньої рукописної спадщини Галицько-Волинської держави. Однак це, водночас, актуалізує проблему переосмислення деяких усталених оцінок і висновків, з огляду на нові досягнення сучасного джерелознавства. Наведемо бодай кілька прикладів. Ще у XIX ст. видатний славіст І. Ягич²⁴ відзначив художньо-стилістичну близькість Чудовського Псалтиря, Юрїївського і Туровського Євангелій до пам’яток галицько-волинської школи. Сучасна російська дослідниця Л. Жуковська в деяких своїх працях²⁵ фактично підтримала цю

²² Мак-Роберт К. М. Дополнение к исследованию А. И. Соболевского о галицко-волинском наречии: язык и текстологические особенности Луцкой псалтыри 1384 г. *А. И. Соболевский и русское историческое языкознание...*, с. 38.

²³ Шевельов Ю. *Исторична фонологія...*, с. 294.

²⁴ Ягич И. В. Четыре критическо-палеографические статьи. *Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности АН.* Санкт-Петербург 1884, т. 33, № 2, с. 79-80; Його ж. Труд Стасова “Славянский и восточный орнамент”. *Вестник изящных искусств.* Санкт-Петербург 1888, т. 6, вып. 2, с. 176.

²⁵ Жуковская Л. П. Юрьевское евангелие в кругу родственных памятников. *Исследования по истории русского языка и письменности.* Москва 1966, с. 44-76; Її ж. О возможном родстве Юрьевского евангелия и галицко-волинских полных

думку, здійснивши порівняльний аналіз Юрійського Євангелія і деяких інших біблійних перекладів. Доповненням цих спостережень стало мистецтвознавче вивчення пам'яток. Так, В. Пуцко відзначає в декорі Юрійського Євангелія подібність до латинських манускриптів романського стилю, яким добре володіли вихідці з Угрії²⁶. При цьому автор цілком обґрунтовано нагадує про генетичну близькість галицько-волинської писемної школи з київською, відтак – чимало спільного в їхній мовній та художній формах.

Опосередкованим підтвердженням гіпотези І. Ягича можуть бути записи, залишені на сторінках Туровського Євангелія Костянтином Івановичем Острозьким у 1508 і 1513 рр. Твір шанувався як духовна святиня в україно-білоруському пограниччі, зокрема у родині князів Острозьких, а на звороті 172 аркушу списку Туровського Євангелія зберігся запис вірменською мовою²⁷ (що засвідчує звернення до тексту представника вірменської спільноти, віддавна поширеної у західноукраїнських землях).

Особливо складною є чітка регіональна прив'язка релігійних пам'яток, створених у прикордонних землях Галицько-Волинської держави. Адже, як відомо, за князя Лева Даниловича вона обіймала території Київського (в тому числі Чернігів й Переяслав) і Турово-Пінського князівств, Берестейську і Люблінську землі (доходячи на заході річок Вісли і Сяну); її південні володіння простягалися до сучасного Поділля й Буковини, у 1280–1320 рр. в її складі перебувала частина Закарпаття (сягаючи Серету). Тому цілком виправданим може бути співіснування різних, іноді навіть протилежних, думок. О. Соболевський, наприклад, відносив Лавришівське

апракосов XII–XIII вв. *Проблемы современной филологии. Сб. статей к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова*, Москва 1965, с. 36-141.

²⁶ Пуцко В. Г. Художественный декор Юрьевского евангелия. *Ars Hungarica*, Budapest 1979, № 1, s. 7-21; Його ж. Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. *Byzantinoslavica*, Praha 1985, t. 66, s. 48.

²⁷ Лабинцев Ю. А. Туровское евангелие как особо чтимая святиня во времена Константина Острожского. *Благодарный князь Острожский. Вестник Белорусского Экзархата*. Минск 1998, т. 1, с. 79-86; Его же. Новое о Туровских евангелиях. *Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытанняў*. Мінск 2000, с. 39-49.

Євангеліє до південно-західної групи джерел, І. Свенціцький наполягав на білоруському походженні пам'ятки²⁸, хоча й не заперечував її близькості з галицько-волинськими текстами. А для І. Панкевича, чимало пам'яток галицько-волинського регіону “були вислідом спільного життя частини білоруських говорів з українськими ще до виділення їх в особливу групу”²⁹. Невипадково чимало сучасних авторів визначають низку давніх біблійних перекладів як українсько-білоруських.

Отже, далеко не всі християнські тексти давньої України вивчені достатньо повно, про деякі маємо глуху згадку у невеличких публікаціях, а частина пам'яток втрачена порівняно недавно, не дочекавшись навіть свого формального опису. “Деякі пам'ятки ще й досі не оприлюднено і взагалі не досліджено”³⁰. Абсолютна більшість текстів, що перебувають в європейських бібліотеках і є малодоступними, усе ще залишаються поза активною науковою увагою українських дослідників. Чи робить зазначене неможливим створення зведеного каталогу християнських пам'яток Галицько-Волинської держави? Звісно, ні. Адже навіть той матеріал, що нагромаджений у ХІХ – на початку ХХІ ст., дає можливість зробити певні узагальнення. Більше того: робота над каталогом може стати істотним поштовхом нових джерельних пошуків і подальших наукових досліджень.

І тут постає ще одна проблема. Подальші дослідження мали б стосуватися не лише текстологічного чи художнього опису пам'ятки (а саме цьому присвячена більшість наукових видань), але також її сутнісного і контекстуального прочитання. Чи достатнім є для сучасної славістичної науки загальноінформативне знання про текст поза 1) його внутрішнім змістом і концептуальним навантаженням і 2) його значенням в історико-культурному процесі, причому не лише тогочасному, а й в ширшій історичній проекції? У своїх “Завданнях текстології”

²⁸ Свенціцькій І. *Нариси з історії української мови*. Львів 1920; Його ж. *Лаврашевское Евангелие начала XIV века*, Санкт-Петербург 1913.

²⁹ Панкевич І. Пандекти Антіоха 1307 р. Фільмолігчна студія. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – *ЗНТШ*). Львів 1917, т. 123-124, с. 52

³⁰ Шевельов Ю. *Історична фонологія...*, с. 291.

Д. Ліхачов зазначає: не можна вивчати текст пам'ятки у відриві від її змісту у найширшому розумінні цього слова (її політичних обставин і тенденцій, концептуального замислу і мети), а зміст – у відриві від всієї історичної ситуації. Не дивно, що палеографічний чи філологічний опис текстів обмежується кількома пам'ятками або невеликою тематично-жанровою групою, а філологічні студії відсторонені від історичного, тим більш церковно-історичного контексту, в якому створювалося і функціонувало те чи інше джерело. Не позбавлені однобічності також й історичні та історико-церковні дослідження, в яких писемне джерело доволі часто постає лишень ілюстрацією якихось події чи явища.

Вузькоспеціалізовані студії у царині рукописної книги істотно звужують не лише інформативну, але й концептуальну перспективу її вивчення. Інформативну в тому розумінні, що у полі зору, наприклад, філолога, зазвичай перебувають найвідоміші джерела, і автор не ставить за мету повний опис усіх наявних текстів чи фрагментів. Для історика не обов'язковим є змістовний аналіз пам'ятки. Літературознавець оцінює її значимість у загально художньому процесі, церковний автор – її відповідність доктринальному канону чи роль у становленні певної християнської традиції. Кожний із зазначених підходів надзвичайно цінний, але у своїй конкретиці не досягає тієї повноти, яка розкриває значимість пам'ятки в самій історичній дійсності, в політичному і культурному контексті епохи, в житті її автора і читачів.

На думку В. Кирилліна, “ще більш складним і менш розробленим у науковій літературі постає *проблемно-онтологічний* підхід, метою якого є тлумачення смислової суті відтворених текстом або інтекстом фактів – в історичному, церковно-історичному, культурологічному, богословському аспектах і в контексті епохи. Такий підхід повинен сприяти розумінню сучасним читачем давнього твору адекватно до того, як він сприймався тоді, коли був створений і став відомий першим читачам. Стосовно давньоруської літератури, як і взагалі літератури минулого, складність проблемно-онтологічного підходу полягає в тому, що необхідно істотно розширити коло джерел, за допомогою яких певний текст або інтекст буде

зрозумілий адекватно”³¹. Звісно, історія християнського тексту ще не є історією церкви, тим більше – політичною історією. Однак розуміння церковної (а для середньовіччя – і політичної) історії поза її писемною спадщиною, залишиться істотно обмеженим.

Зазначене переконує: створення корпусу християнських пам’яток Галицько-Волинської держави потребує не лише подальшого пошукового та описового процесів, але – і це сьогодні, можливо, найважливіше – ширшого осмислення самих пам’яток в контексті загального історичного аналізу. При цьому надзвичайно важливим є церковно-богословська інтерпретація тексту, адже йдеться не просто про культурну пам’ятку, а джерело християнської думки, в якому розкривається процес самоідентифікації давньої України.

Однак тут постає ще одна проблема. Чи є історичні та регіональні рамки Галицько-Волинської держави обов’язковими при відборі і класифікації його християнських пам’яток? Поставимо питання ширше: чи співпадає церковна історія Галицько-Волинської держави з її політичною історією і територіальними кордонами? І чи не буде позитивна відповідь на ці запитання суттєвим обмеженням християнського надбання цієї держави?

За однозначної відповіді на запитання поза християнським писемним корпусом Галичини і Волині XII–XIV ст. залишиться ціла низка джерел, без яких ускладнюється вивчення церковної історії. Залишиться не залученою, наприклад, творчість Кирила, єпископа Туровського (жив у XII ст., а Туровська єпархія формально увійшла до складу Галицької митрополії у XIV ст.). Натомість Кирило Туровський залишив по собі чимало оригінальних творів, поширених у галицько-волинському регіоні й відтворених в його джерелах. Не увійде, мабуть, і полемічний лист київського митрополита Никифора до волинського князя Ярослава Святополковича (написаний у Києві та ще й до

³¹ Кириллин В. М. Различные подходы при изучении западной темы в древнерусской литературе (к вопросу о комплексном анализе). *Материалы Международной научной конференции “Комплексный подход в изучении Древней Руси”*. Москва 2002, с. 48-54.

формального утворення Галицько-Волинського князівства), який, однак, важливий у вивченні католицьких впливів на православне середовище західних земель давньої України.

І чи слід залучити до зведеного каталогу “Поучення к попам” київського митрополита Кирила II, послання митрополита Петра (Ратенського), написані ними вже за межами Галичини і Волині, або деякі тексти митрополита Кипріяна (Цамблака)? Діяльність останнього за всіма формальними ознаками виходить за рамки Галицько-Волинської держави, але значимість цієї постаті в історії Галицької митрополії очевидна. Як і значимість цілого кодексу епістолярних творів, які вийшли з Апостольської столиці та Царгороду, з політичних і церковних кіл сусідніх держав, істотно вплинувши на розвиток релігійних і суспільно-політичних подій в Галичині і на Волині у XII–XIV ст.

Таке, на перший погляд, проблематичне розширення хронологічних рамок каталогу може бути, як бачимо, доцільним у вивченні церковної історії. Попри фатальні політичні події другої половини XIV ст., церковне життя Галичини і Волині у цей час позначене низкою важливих змін: початком літургійної реформи (звернення до Єрусалимського уставу), посиленням канонічного самоосмислення (реформи митрополита Кипріяна), в літературно-перекладацькому процесі – запровадження нововведень тирновського патріарха Євфимія. Євфимівський правопис сприяв ускладненню церковнослов'янської мови та уніфікації біблійних перекладів, істотно вплинувши на пізніші українські церковні пам'ятки аж до появи “Граматики” Мелетія Смотрицького³². Ці зміни, якими, фактично, завершувався давньоруський період в історії Київської церкви, можна простежити у деяких пам'ятках, створених у галицько-волинському регіоні на порубіжжі XIV–XV ст.

Втрата Галицько-Волинською державою своєї самостійності зруйнувала її надії на створення незалежної православної митрополії. Однак змагання у цьому напрямку продовжувалися до початку XV ст. як у Галичині (згадаймо звернення польського короля Казимира III до царгородського патріарха Філофея),

³² Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ 2001, ч. 2, кн. 4. Початок української літературної мови. Княжа доба IX–XIV віків.

так й у волинських землях Великого князівства Литовського в ході спроб утворення Литовської митрополії. (Лише з 1401 р. московський архієрей знову іменується митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі). І тут знову ж таки неабияке (хоча і суперечливе) значення для церковної історії Галичини і Волині мала діяльність Кипріяна. Спочатку (від 1375 р.) митрополит Київський і Литовський, у 1380 р. – митрополит Малої Русі і Литви, з 1388 р. – митрополит Київський і всієї Русі, Кипріан неодноразово відвідував волинські землі. Ним розпочато упорядкування церковно-богослужбової літератури, редагування головних літургійних книг та Єрусалимського уставу, впровадження нових (привезених з Болгарії) редакцій Службеника і Требника. Йому належать дві редакції Житія св. митрополита Петра, низка пастирських творів. За митрополитом Макарієм, одну зі своїх простительних грамот – “Молитву разрешити царя и князя и всякого христианина” – Кипріан написав у Луцьку і вперше прочитав її при гробі князя Дмитрія³³.

Отож, пропонуємо перелік пам’яток, які вже сьогодні можна залучити до зведеного каталогу християнських рукописів Галицько-Волинської держави XII–XIV ст.

Каталог побудований за тематично-хронологічним принципом. Хронологічний принцип дозволяє зафіксувати пам’ятки ранніх і пізніх редакцій (що мають певні мовностилістичні та художні відмінності), тексти, пов’язані з періодами зародження, розквіту і занепаду Галицько-Волинської держави. Тематичний принцип відображає місце того чи іншого твору в ієрархії церковно значущих джерел³⁴. За класифікацією, прийнятою у східному християнстві, головними в богословсько-літургійній царині є святі Письмо і Передання (насамперед, твори отців церкви і канонічна література). З біблійно-тлумачними творами

³³ Макарий, митр. *История Русской Церкви*: В 12 т. Москва 1871, т. 4, с. 370-371. Див. також: Голубинский Е. Е. *История Русской Церкви*: В 2 т. Москва 1900, т. 2, с. 297-356.

³⁴ Зеeman К. Д. К вопросу об иерархии жанров в древнерусской литературе. *Исследования по древней и новой литературе*. Ленинград 1987, с. 95-100; Мещерский Н. А. *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV вв.* Ленинград 1978.

безпосередньо пов'язані богослужбові, адже “вчення Церкви укорінено в її Літургії та в її молитві”³⁵. З богослужбовою літературою, у свою чергу, пов'язана учительна, спрямована на засвоєння богословських та етичних істин християнства. Окреме місце посідає у церковній спадщині агіографічна література. Численні житія і мінійні збірки, з одного боку, розкривають багатство християнської духовності через життя святих і подвижників, з іншого – сприяють персоніфікації релігійного ідеалу на рівень буденного сприйняття. Відтак, житія святих постають своєрідним “нарисом народного духа середньовічної словесності” (В. Ключевський).

Вказана значимість, до речі, добре проявляється у кількості християнських джерел, які дійшли до нас: перше місце серед них посідають біблійно-тлумачні, літургійні та агіографічні твори. А ось, приміром, канонічних текстів цього періоду небагато, адже активне звернення до цього церковного жанру починається дещо пізніше. Поступаються за кількістю власне церковній групі у цей час також полемічні тексти. Їхнє масове створення припадатиме на період міжконфесійної боротьби в українських землях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Однак і ці нечисленні твори княжої доби виявляють відмінності полемічної літератури Галичини і Волині порівняно з київськими полемічними творами, засвідчуючи більшу відкритість галицько-волинського регіону стосовно західної християнської традиції.

Однак зазначена класифікація у багатьох випадках залишається умовною. Приміром, біблійна література середньовіччя готувалася не тільки для читання і богословського осмислення (у сучасному розумінні екзегетики), а, насамперед, для літургійного вжиття. Чимало священницьких послань, напучень і християнсько-етичних праць становлять фундамент житійної літератури (наприклад, “Лимонарь”, або “Луг духовний”, Йоана Мосха, “Лавсаїк” Паладія Єленопольського, “Бесіди про життя і чудеса італійських отців” папи Григорія

³⁵ еп. Василий (Сергиевский). Предисловие. Иер. Иларион (Алфеев). *Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие*. Москва–Клин 1996, с. 5.

Великого, “Історія боголюбців” Феодорита Кирського та ін.). Написані з метою наставляння у християнських вірі та моралі, дидактичні твори знайомили своїх читачів з різноманітним агіографічним матеріалом.

Деяку проблемність у плані класифікації складають рукописні збірники, в яких містяться різножанрові тексти, а канонічні твори часто перемішуються з апокрифічними. Класичний приклад – Успенська збірка XII–XIII ст., значний за обсягом і різноманітний за жанрами кодекс, що має явні текстові аналогії у “Повісті времінних літ” і “Києво-Печерському Патерику”³⁶. Містячи групу неканонічних текстів, Успенська збірка, водночас, напрочуд цінна своєю біблійно-тлумачною і житійною частинами (18 четійних текстів, в яких разом з грецькими оповіданнями містяться життя слов’янських і руських святих). На думку М. Щепкіної, деякі тексти, вміщені у збірці, пов’язані з Галицько-Волинським князівством, сама ж збірка призначалася для Марії Шварновни, дружини владимирського князя Всеволода Юрієвича³⁷. Марія походила з Моравії, й у збірці подано тексти, присвячені шанованим у Чехії святым. Натомість Н. Николенкова відносить Успенську збірку до пам’ятки “ростово-суздальської землі, що складена паралельно з літописом того ж часу і викладає історію становлення Ростово-Владимирсько-Суздальської єпархії”³⁸. І. Ягич та О. Соболевський схилялися до думки про південноукраїнське походження пам’ятки. Остаточне вирішення цього питання наразі залишається відкритим.

Релігійну літературу Давньої Русі традиційно поділяють на перекладну та оригінальну. У XII–XIV ст. домінувала перекладна³⁹, і більшість переписувачів залишилися невідомими. Але й окремі оригінальні джерела містять зазвичай обмаль інформації про своїх авторів. Особливою рисою багатьох давніх

³⁶ Сучасний друк збірки: *Успенский сборник XII–XIII вв.* Москва 1971.

³⁷ Щепкіна М. В. О происхождении Успенского сборника. *Древнерусское искусство. Рукописная книга.* Москва 1972, сб. 1, с. 47-62.

³⁸ Николенкова Н. В. *Успенский сборник XII века: к вопросу о характере состава.* <http://www.portal-slovo.ru>.

³⁹ Так, з 1493 давньоруських рукописів, що дійшли до нас від XI–XIV ст., лише 1% пам’яток оригінального походження (Див.: *Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР.*, с. 177-272).

пам'яток є також їхня компілятивність, поєднаність різних за авторством фрагментів в одному тексті. Такими є, зокрема, догматико-полемічні тексти у складі Толкової Палеї (частково й у Хронологічній Палеї – в її антиюдейських фрагментах) або “Книга нарецаемая Кааф” (збірка вибраних місць з тлумачень Теодорита Кирського на П'ятикнижжя, побудована у формі запитань і відповідей), “створена не пізніше XIII ст. у Південно-Західній Русі”⁴⁰.

Дослідження багатьох текстів доволі часто засвідчує елементи самотворчості переписувачів, які доповнювали і навіть корегували, відповідно до своїх умінь та уявлень, первинне джерело. На думку деяких церковних істориків, самотворчість місцевих книжників істотно шкодила первинному матеріалу. Відсутність у Давній Русі класичної гуманітарної освіти в її систематичних формах робила неможливим ні адекватний переклад, ні розуміння грецьких богослужбових і догматичних текстів⁴¹. Натомість, з огляду на самотутні прояви в загальнохристиянській творчості та їхній вплив на становлення національних культур і мов, зазначена різночитанність викликає неабиякий історико-культурологічний інтерес.

У представленому списку враховано, передусім, ті пам'ятки, віднесені до галицько-волинського регіону цілком можлива завдяки їх докладному вивченню⁴². Водночас залишається перспективним звернення до пам'яток, належність

⁴⁰ Турилов А. А. Литература Киевской Руси...<http://ezh.sedmitza.ru>. Див. також: Истрин В. М. Замечания о составе Толковой Палеи. IV. Кааф. *Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности АН*. Санкт-Петербург 1898, т. 65, № 6, с. 35-95.

⁴¹ Котт В. “Мы бережем золотник, а теряем пуд”. *Православная беседа*. 1991, 4, с. 22.

⁴² Подати весь історіографічний матеріал, в якому описані наведені у зведеному каталозі пам'ятки, дуже важко. Ознайомитися з багатьма науковими виданнями можна: Запаско Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Найбільш повний опис слов'янських і давньоруських апостолів див.: Воскресенский Г. А. *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до 15 века. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV веков*. Москва 1879. Найбільш повний опис давньоруських євангелій див.: Жуковская Л. П. *Памятники древнерусской письменности: язык и текстология*. Москва 1968; Ї ж. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва 1976.

яких до регіону все ще дискусійна. Подальше вивчення цих пам'яток може розширити інформативні рамки зведеного каталогу. Наразі ж робота над укладанням каталогу ще триває. Значна кількість наведених пам'яток (особливо біблійних) дійшла до нас у фрагментах, деякі уже втрачені. Однак у каталозі варто зазначити всі тексти. Це допоможе відтворити якомога повнішу картину тодішнього церковно-літературного процесу.

Християнський джерельний корпус давніх Галичини і Волині

I. Біблійно-богослужбові пам'ятки

А. Новозавітні тексти. 1. *Апостоли* – Крестинопольський, або Городищенський, апостол, сер. XII ст.; Апостол-апракос (уривок), XII–XIII ст. (нині перебуває у Ляйпцігу); Апостол-апракос, XII–XIII ст. (у Санкт-Петербурзі); Бибельський апостол-апракос, XIV ст. Ще один уривок з Апостола, датованого XIII ст., згадує Ю. Шевельов.

1. *Євангелія* – Галицьке, або Крилосне, четвероєвангеліє 1144 р.; Добролюбівське Євангеліє-апракос 1164 р.⁴³; Євангеліє-апракос (уривок), XIII ст. (нині перебуває у Граці); Путненське Євангеліє, XII ст. (нині у Бухаресті); Типографське Євангеліє-апракос № 7, XII ст.; Типографське Євангеліє-апракос № 6, др. пол. XII ст.⁴⁴; Євангеліє-апракос (кілька уривків), XII–XIII ст. (зберігається у Софії); Євангеліє-апракос (уривки), XII–XIII ст. (зберігається у Санкт-Петербурзі, Болгарії та Одесі); Євангеліє-апракос (уривок), XII–XIII ст. (зберігається у Празі); Бучацьке Євангеліє-апракос, XIII ст.; Євсевієве Євангеліє-апракос 1283 р.; Лаврівське Євангеліє, XIII ст. (два уривки Євангелія від Марка)⁴⁵; Євангеліє-апракос XIII ст. (ймовірне місце написання Північна Волинь); Луцьке Євангеліє-апракос, XIV ст.; Пантелеймоно-

⁴³ Хоча І. Ягич відносить його до київської школи (Ягич І. В. *Критические заметки по истории русского языка*. Санкт-Петербург 1889, с. 83-84). Цю думку поділяє В. Німчук (*Євсевієве Євангеліє*. Київ 2001, с. 5). Натомість А. Кримський переконаний у новгородському походженні пам'ятки (*Украинская грамматика...*, с. 55).

⁴⁴ У Ю. Шевельова читаємо про можливе київське походження пам'ятки.

⁴⁵ Опис див.: Колесса О. Лаврівські пергаментові листки з XII–XIII в. *ЗНТШ*. Львів 1903, т. 53, с. 1-26.

ве Євангеліє-апракос 1317 р.; Волинське Євангеліє-апракос кін. XIII ст.; Галицьке Євангеліє-апракос 1266–1301 рр.; Полікарпове Євангеліє-апракос, 1307 р.; Показчик євангельських читань до Крилосного Євангелія XIV ст.; Лавришівське Євангеліє, XIII – поч. XIV ст., уривки (зберігається у Кракові); Холмське Євангеліє, кін. XIII – поч. XIV ст.; Євангеліє-апракос, XIV ст. зі збірки Верковича; Євангеліє, 1321 г. (написане у Коломиї); Євангеліє-апракос (віднайдене у м. Коврові), др. пол. XIV ст.⁴⁶; Євангеліє-апракос, кін. XIV ст. (з колекції В. Величка).

Б. Старозавітні тексти – Псалтир XIII–XIV ст. (уривок), описаний Я. Гординським; Псалтир, 1384 р. (створений у Луцьку, нині зберігається у Флоренції). Є також дані про Псалтир, переписаний на Волині у XIII ст.⁴⁷

II. Літургійні пам'ятки – Острожницькі уривки (фрагменти з канонів св. Дмитрія та Пресвятої Діви), XII ст., Карпатська Русь (описані в чотирьох статтях І. Панкевича); Ірмологіон Григоровича, кін. XII – поч. XIII ст.⁴⁸; Віденський Октоїх (кодекс Ганкенштайна)⁴⁹, XII–XIII ст.; Волинський стихарь, XII–XIII ст.; Службник Варлаама Хутинського, XIII ст.; Лаврівський ірмологіон (уривок з Тріоди, писаної в Галичині), XIII ст.; Мукачівська Тріодь, XIII ст., Галичина; Збірка молитов (келійний Часослов), др. пол. XIII ст.; Збірка молитов “Чиновник” (зокрема, Молитва на диявола і Молитва о Трійці), др. пол. XIII ст.; Ужгородський півустан, XIV ст.; Мінея службна за грудень, кін. XIV ст., Північна Волинь; Мінея святкова, XIV ст.; Часослов, XIV ст.

III. Канонічні пам'ятки – Волинська кормча 1286 р.; Правило Кирила (II), митрополита руського, XIII ст.

IV. Аскетичні та етико-дидактичні пам'ятки

⁴⁶ Знайдене відносно недавно, див.: Пуцко В. Г. Ковровское евангелие. *Рождественские чтения*. Ковров 1994, вып. 1, с. 66-74; Його ж. Галицко-волинское Евангелие из Коврова (болгарско-украинские параллели в книжном искусстве XIV в.). *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”*: Център за славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”. София 1995–1996, т. 88 (7), с. 139-149, табл. с. 275-283.

⁴⁷ Повідомлення див.: Востоков А. Х. *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 304.

⁴⁸ Jakobson R. *Mopimentu musicae Bizantinae*. Copenhagen 1957, s. 33-35.

⁴⁹ Строев П. *Описание памятников древнерусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции*. Москва 1841.

1. *Ліствиці* – Ліствиця Іоанна Ліствичника, др. половина XIII ст.; Володимирська ліствиця 1387 р.; Архівська ліствиця, або Ліствиця до раю, Йоана Синайського, XIII–XIV ст. (Волинь)

2. *Повчання* – Слова (13-ть слів) Григорія Богослова, XI – поч. XII ст.; Послання Нифонта, ігумена Волинського, XII ст.; Поучення к попам Кирила II, др. пол. XIII ст.; Бесіди на Євангелія папи св. Григорія Великого, др. пол. XIII ст.; Пандекти Антіоха 1307 р.; Слова Єфрема Сиріна, 1284 р. (місце створення Галичина або Київ); Слова Єфрема Сиріна, 1300–1325 рр. (дві копії, створені на Волині і в Перемишлі); Слово постническое Ісака Сиріна, XIII–XIV ст.; Повчання (Паренесис) Єфрема Сиріна 1492 р., переписане з рукопису XIII ст.; Повчання XIII ст. з Мінеї службової XVI ст.; шість повчань митрополита Петра, перша трет. XIV ст.

V. *Агіографічні пам'ятки* – Володимирський пролог, кін. XIII ст.; Збірка житій з Онуфрієвського монастиря, XII–XIII ст.; Житіє (мученіє) Дмитрія Солунського, XII–XIII ст.; Житіє Теодора Студита і Житіє Нифонта Констанцького (складають Виголексинську збірку XII–XIII ст.); Люблінський Пролог, уривок, сер. XIV ст.; Скалігерів Патерик, др. пол. XIII ст. (у Лейдені); Пролог XIII ст. (фрагменти); Житіє Сави Освяченого, XIV ст.; Житіє митрополита Петра трьох редакцій (одна – ростовського єпископа Прохора, дві – митрополита Кипріяна).

VI. *Полемічні твори* – “Послание Никифора до князя Ярослава Святополчича... о ересях”, XII ст. (три редакції); антикатолицькі тексти з різних списків Сербської кормчої (“Исповедание писано папи римского”, “Епістоля на римляни”, “Прение панагиота с азимитом”, “Словеса святих пророк”, “Слово о латинах”), XIII–XV ст.; збірка “Паноплія на ляхи і латини” (“Повість про Петра Гугнивого”, “Слово о латинах, Повість о латинах”), поч. XIV ст.

Численність і різножанровість творів, написаних Кирилом Туровським, робить доцільним їхнє виокремлення в окрему групу пам'яток.

Майже всі наведені тексти, як відомо, писані церковно-слов'янською мовою давньоболгарської редакції, яка у різних слов'янських землях зазнавала поступових національних змін.

У давньоукраїнських пам'ятках XI–XII ст. найбільш повно відображено їхній зв'язок з первинними південнослов'янськими текстами, перекладеними з грецької мови у Болгарії, Македонії, менше – у Сербії. Перекладні тексти XIII–XIV ст. своїми мовою і графікою належать до молодших пам'яток давнього українського письменства, позначених більшим відходом від церковнослов'янських оригіналів. За визначенням І. Панкевича, у цих пізніших рукописах відчувається вплив “живих місцевих, з елементами північноукраїнськими та польськими, говірок”⁵⁰. О. Соболевський у своєму лексичному аналізі давньоукраїнських пам'яток доходить висновку, що “галицько-волинське наріччя” впродовж XI–XV ст. набуло певних особливостей⁵¹. Зазначене засвідчує роль галицько-волинського писемного корпусу у формуванні української мови.

Цікаві історико-славістичні і мовознавчі спостереження О. Колесси виявляють також особливості пам'яток, створених у прикарпатському регіоні⁵². У них, за автором, відчуваються не лише прикмети тодішніх галицьких діалектів, а й угорсько-руські говори. І “то є скупі останки багатой рукописної спадщини, ... свідки старинної руської культури, осідком якої був не лише Лаврівський монастир”, а й чимало інших монастирів, зокраних “серед прегарної гірської природи..., де на невеличкому просторі вспіла продертися така сильна закраска живої народної мови”⁵³. Ці та інші наукові зауваги переконують в оригінальності галицько-волинських пам'яток, які місцем свого створення були найближчі до західнослов'янських земель.

На думку І. Ягича⁵⁴, християнська література йшла з Болгарії на Русь двома шляхами. Перший – офіційний – прямував з Константинополя, по Причорномор'ю, Дніпром на Київ і на

⁵⁰ Панкевич І. Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом. *ЗНТШ*. Львів 1918, т. 126-127, с. 157.

⁵¹ Соболевський А. И. *Очерки...*, с. 117.

⁵² Колесса О. Рукописні й палеотипні книги південного Підкарпаття. *Congrès international des bibliothécaires et des amis du livre tenu a Prague du 28 juin au juillet, 1926. Communications et mémoires*. Prague 1928; Його ж. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. Прага 1923.

⁵³ Колесса О. Лаврівські пергаментові листки..., с. 1.

⁵⁴ Ягич И.В. *Четыре критическо-палеографические статьи...*, с. 75-77.

північ. Другий – неофіційний – йшов через нинішні Угорщину, Румунію, Молдову, Буковину і Галичину. Будучи свобіднішим від візантійського впливу, цей другий шлях давав більшого простору для культурної адаптації. Відтак, на галицько-волинському корпусі позначилися не лише східно-болгарські (що найбільше вплинули на київську школу) біблійні тексти, але також і західно-болгарські та сербські тексти, пам'ятки охридської писемності.

Інші вчені – і таких чимало – особливо відзначають близькість Галичини і Волині до усього Карпатського регіону, в християнській культурі якого найдовше збереглися перекладацькі традиції (активне залучення рідної мови) і плоди проповідницької діяльності братів Кирила і Мефодія та їхніх учнів. На думку А. Петрушевича⁵⁵, вивчення церковної історії Галицько-Волинської держави потребує її включення у ширший культурно-церковний ареал (Південну Польщу, Чехію, Угорщину), котрий від IX–X ст. перебував під впливом кирило-мефодіївської традиції. І це має безсумнівне відношення до писемної спадщини Галичини і Волині. Адже, за висновком І. Панкевича, “сі культурні взаємини... витворили на галицькій території окрему школу письма, котра перенеслася далі на північ”⁵⁶. Цю оцінку схильний прийняти також О. Шахматов, який доводить вплив галицько-волинських євангельських списків на біблійні переклади, створені у Пскові, та зазначає: “Як відомо, до нас дійшло вкрай мало рукописів південно-західної Русі XIII і XIV ст., тому ми можемо говорити лише попередньо про школу письма, що з'явилася в той час... південно-західна писемність різко протистоїть північно-східній... в неї сильним струменем проникає й народна мова, вона не чужається і полонізмів, але основні риси правопису залишаються південно-руськими”⁵⁷.

⁵⁵ За ним, християнство у Прикарпатському регіоні бере свій початок вже у середині X ст., і місіонерський вплив послідовників Кирила і Мефодія сягав волинських кордонів (Див.: Петрушевич А. С. *Краткое историческое известие о введении христианства в Предкарпатских странах во времена св. Кирилла и Мефодия*. Львов 1882, с. 1-76).

⁵⁶ Панкевич І. *Про відношенє памятників староукраїнської мови...*, с. 158.

⁵⁷ Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV–XV в. *Журнал министерства народного просвещения*. 1909, кн. 2, июль, с. 170, 171.

У галицько-волинському писемному корпусі виокремлюється також група пам'яток, що мають виразні сліди західного (передусім чесько-моравського) впливу. Цей факт показує зв'язок давніх Галичини і Волині не лише з візантійською духовністю, а й спроби їхнього вписування у ширший європейський культурний контекст. Йдеться, передусім, про богослужбові та житійні пам'ятки, докладно описані О. Соболевським та І. Срезневським. Однак проглядається цей вплив й у біблійних перекладах. Я. Ісаєвич, зокрема, засвідчує орієнтацію автора Крестинопольського апостола на західну писемну традицію⁵⁸.

Західні релігійно-культурні впливи на Галичину і Волинь, зазначені в історіографії як помітні і відчутніші, порівняно з іншими українськими землями, фіксуються вже з X–XI ст. Ще активніший вплив Західної церкви спостерігається у період становлення Галицько-Волинської держави. Окрім відомих (і достатньо повно описаних в історіографії) прикладів цього в архітектурі та мистецтві, вказаний вплив засвідчується низкою релігійних пам'яток. За своєю ідейно-тематичною ознакою вони можуть бути класифіковані як 1) оригінальні полемічні твори, написані церковнослов'янською мовою з елементами місцевих говірок (літературний корпус, в якому католицький вплив відображено через відповідну реакцію православної церкви), 2) перекладні богословсько-літургійні і канонічні твори західного походження (за кількістю істотно поступаються подібним православним джерелам).

Перший чи не найбільш повний опис давньоукраїнських антикатолицьких творів здійснили А. Попов і О. Павлов. Йдеться про низку рукописних пам'яток, створених у православному середовищі X–XV ст.: “Слово святого Феодосія игумена Печерського монастиря о вере крестьянской и о латыньской”, “Георгія митрополита Киевского стязанье с латиною”, “Послание митрополита Никифора о латинах к неизвестному князю” та ін. Писані на основі візантійських взірців, ці твори мали широкий розголос у православному слов'янському ареалі, що засвідчують їхні численні редакції південно– і північно-руського походження. Відтак особливу увагу привертає Кормча книга,

⁵⁸ Див.: Ісаєвич Я. Д. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів 2002. Розділ “Світ рукописної книжності”.

найдавніші списки якої відносять до XI–XII ст. У її пізніших редакціях – від 1262 р. (найбільш ранній список, перекладений церковнослов'янською св. Савою Сербським і надісланий з Болгарії митрополиту київському Кирилу II; список від 1286 р. відомий як Волинська кормча) – міститься низка антикатолицьких творів, укладених для православних.

Спочатку про “Послание Никифора до князя Ярослава Святополчича о ересях”. Автором пам'ятки є київський митрополит Никифор (1104–1121), адресатом – волинський князь Ярослав Святополкович (†1123). Твір складається з двох частин: перша містить ретельний перелік “латинських оман” (доволі типовий для тодішньої православної полеміки), друга – спростування католицького чину Євхаристії (основну увагу автора привернули питання епikleзи та опрісноків). Цікавим є також переклад статті (з Кормчої по списку 1284 р.) “О фрязех и о прочих латинах”, в якій спростування “латинських ересей” ґрунтовано на відомій середньовічній легенді про Петра Гугнивого, котру використовувала Східна церква у своїй полеміці з Римом. Волинська кормча містить також анонімне “Исповедание писано папы римского”, виконане у катехитичній формі, де богословським матеріалом для доказів істинності православ'я постають твори отців церкви – не лише Східної, а й Західної (автор цитує св. Іполита Римського, папу римського Дамаса, папу св. Григорія Великого). У пізніших списках Кормчої, датованих XIV–XV ст., знаходимо нові полемічні твори – “Епистолию на римляны” (тут автор звертається до послань св. Климента Римського, називаючи його “великим папою”⁵⁹), “Прение панагиота с азимитом”, “Германа патриарха к жестоковым латинам поучение”.

Цей полемічний корпус доповнює давній (від початку XIV ст.) список “Паноплии на ляхи и латины”, складений, на думку О. Павлова, “у межах південно-західної Русі, де у XIV–XV ст. православ'я було поставлене лицем до лица і, отже, у неминучу боротьбу з польським латинством”⁶⁰. У цій полемічній збірці, крім “Повісті про Петра Гугнивого” (у своєму початковому, ще не переробленому вигляді, що засвідчує більш ранній час

⁵⁹ Попов А. *Историческо-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.)*. Москва 1875, с. 138.

⁶⁰ Павлов А. С. *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемике против латинян*. Санкт-Петербург 1878, с. 77.

створення пам'ятки), знаходимо нові анонімні твори – “Слово о латынах” і “Повесть о латынах”. В останній пам'ятці вміщено чималий історичний матеріал, тому вона увійшла до складу хронографів різних редакцій і до літописних списків (зокрема, до Никонівського).

Звісно, давньоукраїнські переклади своєю кількістю істотно поступаються візантійській полемічній літературі і не виходять за межі її концептуального поля. Водночас, порівняно з візантійськими аналогами, вони не відзначаються гостротою у критиці Католицької церкви. З вищезгаданих перекладів явно виокремлюється лише одна пам'ятка – “Прение панагиота с азимитом”, присвячена подіям Ліонського собору і сповнена різко полемічного духу. Але й останнє пов'язане не стільки з місцевою ситуацією (православні галицько-волинських земель лояльніше ставилися до ідеї унії, ніж у Московії), скільки з потужним на той час ідейним впливом грецького чернецтва.

До перекладних богословсько-літургійних творів, в яких відчуваються західні культурні впливи, слід віднести кілька пам'яток. Це, зокрема, збірка молитов “Чиновник”, яка своїм походженням відноситься “до північно-західної Русі”⁶¹; складена у другій половині XIII ст. на основі чеських молитовних збірок. В ній особливу цікавість становлять “Молитва на дьявола” і “Молитва о Троицы”, в яких православному читачеві пропонується звертатися до мучеників і святих Західної церкви. Серед святих є більш і менш відомі імена Віта, Климента, Сильвестра, Ліна, Магнуса, Албана, Войцеха, Флуріна (св. Флоріан, шанований у Чехії), серед мучеників – Луції, Каликії, Валпурги, Філіцати, Маргарити, а серед “папезей” і “патріархов” – до Дамаса, Целестина, Леона (Лева), Вигілія, Агафона. Цікаво, що Богородиця в молитвах також іменується на західний манер – св. Марія.

Неабиякий інтерес для історичної славістики зберігають “Беседы на Евангелиа” папи Григорія Великого⁶² (в православній традиції відомий як Двоеслов, або Співбесідник) – руко-

⁶¹ Соболевский А. И. *Материалы и исследования...*, с. 36.

⁶² Сучасний ґрунтовний аналіз джерела (з указівкою на його різні списки) здійснено В. Земою (див. його: Папа Гигорій Великий у лабетах легенд та історіографії. *Український історичний журнал*. 2007, № 1, с. 20-39).

пис другої половини XII ст. (найдавніший список), створений церковнослов'янською мовою з елементами “т.зв. галицько-волинського говору”⁶³. На думку О. Соболевського, переклад пам'ятки зроблено з твору, що має чеське або моравське походження і пов'язаний з перекладацькою діяльністю кирило-мефодіївського гуртка⁶⁴. Останній, як відомо, спричинився не лише до освітньої, а й літургійної діяльності, спрямованої на впровадження східного обряду у західнослов'янських землях, що перебували під впливом Римсько-католицької церкви. У X–XII ст. провідником східного обряду в Чехії, Моравії і Польщі був чернечий орден бенедиктинців. Григорій Великий, палкий шанувальник св. Бенедикта Нурсійського, запроваджував його устав у монастирях Італії та Сицилії. У православної церкви св. Григорій шанувався як сповідник чернечої духовності, реформатор церковної літургії (з його ім'ям пов'язана давня літургія напередосвячених дарів, прийнята в Західній і Східній церквах), а також як автор життійної літератури (“Діалоги про життя і чудеса італійських отців”) та екзегетичних творів, які у дохідливій формі розкривали основи християнських вчення і моралі. Особливу популярність мали його Бесіди на Євангелія – своєрідні біблійно-моральні напучення для монахів, пастирів і мирян.

Твори Григорія Великого, котрі є покладено в основу ще кількох перекладних пам'яток: Римський Патерик⁶⁵ (перекладений з грецькомовних “Діалогів про життя і чудеса італійських отців”); найдавніший неповний список, створений в IX ст. у Моравії з латиномовного першоджерела, найповніший – в Болгарії на початку XIV ст.)⁶⁶, Житіє св. Бенедикта (друга книга “Діалогів”, перекладена з сербського списку XIV ст.). На дум-

⁶³ Копко П. М. *Исследование о языке “Бесед на Евангелия” (св. Григория Великого папы римского) памятник южнорусского XII века*. Львов 1909, с. 5.

⁶⁴ Соболевский А. И. *Материалы и исследования...*, с. 9.

⁶⁵ Соболевский А. И. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. *Изборник Киевский*. 1904, № 25, с. 1-28. Соболевский А. И. *Церковно-славянские тексты моравского происхождения*. Варшава 1900; Birkfellner G. *Gregorius I der Grosse und die Slavischen “Paterika”*. Slovo. 1974, т. 24, s. 125-133.

⁶⁶ Сучасне видання пам'ятки: *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва 2001.

ку О. Соболевського, давньоукраїнський переклад Римського Патерика зроблено у XIV ст., а переклад Життя св. Бенедикта своїм лексичним складом пов'язаний з тим же регіоном, що і галицько-волинський переклад Бесід на Євангелія. Подібну лексичну близькість засвідчує переклад апокрифічного (західного походження) Никодимового Євангелія та Київські глаголичні уривки є частиною католицької літургійної збірки (перші статті з якої в церковнослов'янському перекладі з'явилися у Київській Русі ще на початку XI ст.) Деякі уривки з Григорієвих творів увійшли до складу списків "Пандектів" Никона Черногорця, Прологу та Великих Четій Міней.

Шанування папи Григорія Великого фіксується в багатьох пам'ятках, створених або просто поширених у галицько-волинських землях. Окрім зазначених, назвемо ще Синайський Требник, серед лікувальних молитов якого міститься своєрідне напучення священнику "Слово болящих ради" (датоване XIII ст.). Головну частину його тексту складають уривки з Бесід на Євангелія. У більш пізніших списках "Слова" цей твір прямо називається "Молитвою св. Григорія". З іменем папи відомі й інші лікувальні молитви.

Навіть в антикатолицьких полемічних творах папа Григорій Великий постає не опонентом, а, радше, одностороннім православного автора. До нього як авторитета у справах віри звертаються автор "Послання к латинам второго руського митрополита Леонтия" (X ст.) та укладач Волинської кормчої; а в повчанні "Германа патриарха к жестоковим латинам" Григорій Двоєслов навіть протиставляється іншим мужам західного богослов'я – Амброзію, Августину та Ієроніму як такий, що у питанні про сходження Духа Святого (догмат про *Filioque*) проповідує у відповідності з Православною церквою.

У вивченні західних впливів в церковній історії Галицько-Волинської держави безсумнівно цікавість викликає епістолярна група джерел. Йдеться про більш і менш відомі документи, в яких відображено політичні стосунки галицьких князів з Апостольською столицею, церковну політику Польської Корони щодо українських земель, відносини церковної ієрархії Київської церкви і Галицької митрополії з Константинополем. Серед цих документів відомі, зокрема, лист папи Григорія IX до

князя Данила Романовича з пропозицією перейти у католицьку віру (1231), лист папи Інокентія IV до князів Данила і Василька про прийняття їх під папське заступництво (1247), послання царгородського патріарха Атанасія стосовно піднесення Галицької єпархії у ранг митрополії (1303), лист польського короля Казимира III царгородському патріарху Філофею з проханням поставити на Галицьку митрополію єпископа Антонія (1370) та ін. Попри неодноразову публікацію цих документів, вони також потребують подальшого спеціального дослідження та серйозних наукових коментарів.